

*Пустовіт В. Ю.,**доктор філологічних наук,**професор кафедри української філології та журналістики**Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля**Бондаренко Г. П.,**кандидат педагогічних наук, доцент,**завідувачка кафедри української філології та журналістики**Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*

ОБРАЗ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІЙ ПРОЗІ

Анотація. Статтю присвячено всебічному аналізу історико-біографічної прози про Г. Сковороду. Досліджено жанрову специфіку творів, відтворення в них національного характеру письменника. Доведено на фактичному матеріалі, що постать «мандрівного філософа» перебувала в полі зору дослідників-літературознавців, авторів художніх творів ще від початку ХХ століття.

Сучасний етап українського державотворення ознаменований подальшим зростанням національної самоідентифікації народу, демократизації суспільства. Усвідомлення величчя своєї нації неможливе без осягнення ролі перших речників національної ідеї, діяльність яких була спрямована на втілення націєтворення українства. Саме таке розуміння властиве українській історико-біографічній прозі, яка віддзеркалює життєписи знакових постатей України.

Сьогодення засвідчує, що без минулого, яке ми не завжди сприймаємо позитивно, немає майбутнього ні в національно-культурному, історичному аспекті, ні, на жаль, в економічному й політичному. Можливо, цим і пояснюється те, що з кожним роком документалістика посідає вагомий позиції в літературі.

Документалістика, ґрунтована на реальних фактах і документах, у своїй структурі охоплює три найважливіші напрями: мемуаристику, художні біографії, художню публіцистику. З огляду на це, визначаємо як актуальну потребу простежити еволюцію образу Г. Сковороди в мемуаристиці й біографістиці.

До проблем мемуаристики сьогодні прикуто увагу багатьох дослідників, адже точаться суперечки щодо жанрової приналежності творів, виокремлення її як окремої історичної дисципліни тощо. Зважаючи на зацікавленість означеним національним культурно-історичним феноменом, мемуаристика стала об'єктом пошуку представників різних наук: літературознавців, філософів, культурологів, соціологів, політологів, істориків, джерелознавців, психологів, педагогів тощо.

Дослідники зазначають, що твори, у яких презентовано образ Г. Сковороди та його філософсько-природовідповідне сприйняття світу й «сродної праці» чи йдеться про його епістолярну спадщину, відтворюють важливу національну культурно-історичну інформацію про епоху.

Ключові слова: українська історико-біографічна проза, письменник, жанр, образ.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний

етап розвитку національного державотворення позначений зростанням самосвідомості народу. Усвідомлення своєї приналежності до величної нації неможливе без осягнення ролі відомих історичних діячів, письменників, знакових постатей минулого, діяльність яких була спрямована на відродження українства. Цьому сприяє вивчення української історико-біографічної прози, яка сьогодні позначена певним відродженням, адже з'явилися нові художні біографії М. Коцюбинського, О. Кобилянської, А. Тесленка, В. Стефаніка та інших. З огляду на це, нам видається актуальним простежити, як змінювався протягом століття образ Г. Сковороди в історико-біографічній прозі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Загальновідомо, що зародження української біографічної прози припадає на кінець Х ст. – початок ХІ ст., однак перші наукові розвідки як зразки художньої літератури з'являються лише в першій половині минулого століття.

Зважаючи на специфіку історико-біографічної прози, визначення жанрової приналежності творів, їх аналіз, зазначимо, що перші класифікації належать дослідникам другої половини ХХ ст. Варто назвати праці перших літературознавців, які долучилися до цієї справи, таких як: І. Булашенко, І. Ходорківський, В. Полтавчук, М. Сиротюк та інші.

Суттєво змінилася ситуація на межі ХХ – ХХІ століть, коли, враховуючи сучасні наукові методики аналізу й опрацювання матеріалу, з'явилися ґрунтовні напрацювання стосовно розвитку біографічної прози. Так, О. Валєвський досліджував теоретичні і методологічні проблеми біографії як типу гуманітарного знання; Б. Мельничук з'ясував закономірності розвитку української біографічної літератури від часів Київської Русі до початку 90-х років ХХ ст. крізь призму проблеми історичної та художньої правди; І. Данильченко досліджувала жанри української біографічної прози, трансформацію в ній життєвої правди в художню; О. Дацюк аналізував специфіку родо-жанрової диференціації біографічної прози; Л. Мороз розкривала співвідношення об'єктивного та суб'єктивного у творах художньої біографії тощо.

Невипадково нами вибрана заявлена тема, бо, на жаль, ґрунтовних наукових досліджень нині немає: ні дисертаційних робіт, ні монографічного осмислення теми. Маємо лише побіжні огляди в журнальних статтях. Так, О. Новик принагідно згадує про залучення образу першого українського філософа Т. Шевченком до сюжету в російськомовній повісті «Близнець» [1]. Більше уваги літературознавці приділили новому

роману Володимира Єшкілєва «Усі кути Трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди» [2]. Відзначимо розвідки О. Галича [3, 4, 5], Н. Горбач [6], І. Шаталової [7], Г. Випасняк [8] та інших.

Більшість праць, присвячених різноманітним аспектам творчості мандрівного філософа, належать перу Л. Ушкалова, який є одним із найвизначніших сковородинознавців, до того ж він присвятив цій темі більшу частину свого життя [9, 10, 11, 12]. У 2017 році його книгу «Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди» було визнано книгою року в номінації «Біографія» на «Форумі видавців» у Львові.

Окремі аспекти порушеної нами проблеми розглядалися у наукових розвідках М. Наєнка, Б. Мельничука, В. Полтавчука, М. Полтавця, Н. Шудрі, Л. Кононовича, І. Данильченко, Т. Пінчук, Я. Гольца та інших літературознавців.

Формування мети статті. Розкрити ідейно-естетичну та жанрову організацію історико-біографічних творів про Г. Сковороду, розглянути в ретроспекції стильові особливості життєписів про митця.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Постать Григорія Сковороди, здавалося б, канонізована у століттях, досліджена в різноманітних аспектах не лише гуманітаристики, але й інших наук, усе ж привертає увагу як дослідників, так і письменників у жанрі історико-біографічної прози.

Цікавим є факт, що перші спроби художньої інтерпретації життєвого шляху та образу письменника-філософа датуються початком XIX ст. Так, Василь Наріжний у своєму популярному романі «Російський Жільблз» (1814) прототипом образу Івана Особняка обрав саме Григорія Сковороду.

Згодом Ізмаїл Срезневський друкує на сторінках «Московского наблюдателя» біографічну повість про Г. Сковороду «Майоре, майоре!» (1836). Критики по-різному відреагували на цей твір, зауважуючи, що художньому образу притаманні риси, яких не було в самого письменника.

Не оминув залучити до своєї російськомовної прози образ філософа і Тарас Шевченко. Улітку 1855 р., перебуваючи в Новопетровському укріпленні, він написав повість «Близнець». Цінність твору була в тому, що, на відміну від попередників, які брали до уваги лише образ мандрівного філософа, Т. Шевченко вперше звертається до педагогічних ідей Г. Сковороди. Можемо припустити, що Кобзар таким чином переслідував одну мету – просвітницьку, адже Сковорода-педагог як дійова особа твору проголошує свої постулати: ідею сродної праці, гармонійний розвиток особистості тощо. З метою художньої достовірності автор уводить достовірні факти про українського байкаря, такі як: читання античних філософів, відпочинки на пасіці, гра на скрипці.

Наявність лагун у змалюванні образу Г. Сковороди пов'язана з кардинальними змінами в національно-культурному дискурсі доби. Наступні твори писалися вже письменниками XX ст.

Валер'ян Поліщук 1929 року написав ліро-епічну поему «Григорій Сковорода», назвавши свій твір «біографічно-ліричним романом». Роман зітканий із різних життєвих епізодів, ідей та вражень філософа. Але через поспіх автора твір, за оцінками критики, вийшов не зовсім цілісним та довершеним. Проте О. Галич вважає спробу письменника новаторською, зауважуючи на ключових моментах: «Герой постає на фоні своєї епохи. Він органічно усвідомлює щільний зв'язок з рідним народом. Поєднання епічного й ліричного начал в образі Сковороди стало новаторським елементом у художній біографії 20-х років. І все ж

В. Поліщук як першопроходцю в жанрах художньої біографії не вистачило майстерності, щоб повною мірою проникнути в глибину творчої індивідуальності Сковороди. У результаті природа його художньої творчості, філософії та моралі в романі залишається розкритою поверхово, не повністю» [3, с. 52–53].

Василь Шевчук по праву вважається визнаним майстром у створенні художніх біографій саме завдяки роману «Предтеча» (1969), який вийшов до 250-ї річниці від дня народження Г. Сковороди. Книга викликала неабияке зацікавлення з боку критики. Майстерність письменника виявилася в трьох аспектах – митець, суспільство, українство, бо головний герой постає насамперед як особистість, а потім – як філософ. Таким чином, автору вдалося підвести читача до квінтесенції твору – образ Сковороди є предтечею свободи нації. Використовуючи афоризм філософа «Світ ловив мене, але не спіймав», В. Шевчук ще раз надає читачеві можливість зрозуміти підтекст складного образу представника барокової літератури.

Художній життєпис [за власним визначенням автора] Івана Пільгука «Григорій Сковорода» (1972) містить народні легенди та перекази про класика давньої літератури, історичні екскурси, епізоди історії Запорізької Січі, події гайдамаччини й війни з турками. Письменник, залучаючи таку кількість історичного матеріалу, вбачає місію лише в одному – сприйняття подій Сковородою-філософом і гуманістом, тобто людиною енциклопедичних знань XVIII століття. Перед читачем постає традиційний образ філософа-мандрівника, хрестоматійною є і подача художньої біографії.

Невдалою виявилася спроба увічнити образ Г. Сковороди В. Чередниченко в повісті «Молодість Григорія Сковороди». Зважаючи, що твір писався до ювілейної дати, змалювання образу цілком відповідає настановам радянської критики. Таким же слабким є твір І. Ільєнка «Основ'янська повість», де головним героєм є сам Г. Квітка-Основ'яненко, який не вдається до творчого осмислення учення філософії Г. Сковороди.

Г. Вовк працював над романом «Мед із каменю» понад п'ятнадцять років. У центрі оповіді Григорій Сковорода – філософ, просвітитель, поет. Критики відзначали історичну достовірність роману. Це була вдала спроба автора розкрити шлях становлення, змужніння і боротьби великого українця.

Значно змінився ракурс відображення образу Г. Сковороди в третьому тисячолітті. Дискусійною виявилася презентація неординарної біографії байкаря, створеної івано-франківським літератором, членом Асоціації українських письменників Володимиром Єшкілєвим «Усі кути Трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди». Дивною для пересічного читача, необізнаного з літературознавством, видається вже сама назва, яка підштовхує до роздумів стосовно смислу обраних для неї слів. За літературознавчою енциклопедією, «Апокрифи – текст невідомого походження, призначений для втаємничених» [13, с. 84]. Уже таким уточненням у назві автор дає зрозуміти, що його роман не відображає хронологію життєпису Г. Сковороди, а отже, є квазібіографією, за дефініцією О. Галича, «фальшивого, несправжнього життєпису» [5, с. 156].

Існує припущення, що певну зміну світогляду зумовили європейські подорожі Г. Сковороди протягом трьох років (1750–1753), адже все життя його захоплювали і вабили своєю таємничістю, непізнаністю чужі країни. Хронотоп оповіді міститься у двох часових розрізах – наша сучасність і 50-ті роки XVIII ст. Головний герой сьогодення, Павло Вигиларний, історик з Одеси, вважає справою всього життя довести, що Сковорода причетний до участі у братстві масонських лож.

Історик веде діалог із вигаданим героєм Геннадієм Гречиком – одним із найавторитетніших учених і дослідником літературно-філософського спадку Сковороди.

Другий хронотоп оповіді – сюжетна лінія розвивається навколо самого Григорія Сковороди. З перших сторінок перед нами постає селянський монастир 1780 року. Впадає в око, що у творі не зустрічаються ні докладні описи зовнішності головного героя, ні психологічна характеристика, лише ескізи, як-от: «Констанці також сподобалось витончене обличчя Григорія, на якому природна блідість і червоні ознаки хвилювання виписували самотні знаки чутливої природи» [2, с. 90].

Допитливий читач знайде в романі певну символічність числа, зокрема «худезний павук тричі переставив ноги» [2, с. 7], «працелюбний павук за цей час устиг сплести каркас трикутної павутинки» [2, с. 8], таких фрагментів із числом і трикутником чимало в тексті.

Цікавим видається й сон про блискавку: «Але цей сон про блискавку і згорілого дядька. Вже півстоліття один і той самий сон» [2, с. 7]. Зважаючи, що мандрівний філософ належав до епохи бароко і символ був ключовою категорією часу, то введення до тексту роману В. Єшкілева блискавки стає також своєрідним символом. Відомим є факт, що маленький Григорій побачив тіло свого дядька, уражене блискавкою. З того часу це явище було постійним супутником життя. Григорій часто розмірковував над тим, як і в кого влучає блискавка, коли з'являється:

«Блискавка влучає у ті місця, де люди ховають гріхи і скарби.

Блискавка шукає грішників, знаходить грішників і не чекає на покаєння грішників.

Блискавка ніколи не хибить, і висновки її остаточні» [2, с. 5].

Звичайно, що презентований роман – нова сторінка в українській історико-біографічній прозі, який змушує замислитися над загадковою особистістю філософа, поета, байкаря, богослова з європейським мисленням, чие ім'я і через триста років оповіте містикою. Поділяємо думку Інни Корнелюк у післямові до твору: «Під ретроскопом Єшкілева вимальовується живий і неоднозначний Сковорода, з людськими страхами і грішними думками, самодостатній і самотній персонаж, котрий проживає як гру «життя того, хто присвятив себе пошукам Живого Бога» [14, с. 242].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у науковому напрямі. Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що історія української біографічної прози набуває нового актуального виміру, адже в її змістовному наповненні з'являються твори, героями яких постають відомі особистості минулого.

Зазначимо, що образ Г. Сковороди в кожному з конкретних історико-біографічних творів представлено відповідно до запитів епохи його написання. Зрозуміло, що від перших несміливих описів життєтворчості філософа-письменника, здійснених на початку XIX ст., до останньої квазібіографії сучасності його образ значно еволюціонував. На часі нове прочитання біографії неординарної постаті митця помежів'я століть крізь призму сучасних літературознавчих віянь.

Література

1. Новик О. Художня інтерпретація біографії видатних історичних осіб у повістях Тараса Шевченка. *Studia Methodologica / Volodymyr Hnatyuk National Pedagogic University of Ternopil*; Editorial Board: N. Poplavs'ka, M. Tkachuk, T. Oliynyk. Ternopil: TNPU, 2014. Issue 39. С. 184–191.
2. Єшкілев В. Усі кути Трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди. К.: ВЦ «Академія», 2012. 248 с.

3. Галич О. Українська документалістика на зламі століть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ. 2001.
4. Галич О. «Усі кути Трикутника» В. Єшкілева як квазібіографія Г. Сковороди. *Слово і час*. № 7. 2014. С. 59–64.
5. Галич О. Особливості постмодерної квазі-біографії: В. Єшкілев «Усі кути трикутника». *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2012. № 12. С. 153–161.
6. Горбач Н. Альтісторичний світ роману В. Єшкілева «Усі кути Трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди». *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. № 4. 2012. С. 38–41.
7. Шаталова І. Специфіка розкриття образу Григорія Сковороди в романі Володимира Єшкілева «Усі кути Трикутника». *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 22 (281). 2013. С. 210–215.
8. Випасняк Г. Елементи кітч у романі «Усі кути Трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди» Володимира Єшкілева. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2015. Вип. 22. С. 192–196.
9. Ушкалов Л.В., Марченко О.М. Нариси з філософії Григорія Сковороди. Х., 1993.
10. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода і антична культура. Х., 1997.
11. Ушкалов Леонід. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: «Акта». 2001. 221 с.
12. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
13. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. I / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. К.: ВЦ «Академія». 2007. 608 с.
14. Корнелюк І. Гра з історією. Єшкілев В. Усі кути Трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди. К.: ВЦ «Академія». 2012. С. 241–244.

Pustovit V., Bondarenko G. The image of Hryhorii Skovoroda in Ukrainian historical and biographical prose

Summary. The article is devoted to a comprehensive analysis of the historical and biographical prose about H. Skovoroda. The paper studies the genre specifics of the works, and the writer's national character. The factual material proved that the writer's figure was in the field of view of researchers, and authors in the early twentieth century.

The current stage of the Ukrainian state formation is marked by the further growth of national self-identification of the people, the democratization of society. Awareness of the greatness of one's nation is impossible without understanding the role of the first spokespersons of the national idea, whose activities are aimed at Ukrainian nation-building. This is the understanding inherent in Ukrainian historical and biographical prose, which reflects the biographies of iconic figures of Ukraine.

The present days prove that without the past, no matter how negatively we sometimes perceive it, there is no future neither in the national-cultural, historical aspect nor, unfortunately, in the economic and political one. Perhaps this explains the fact that every year documentaries take an important place in literature.

The structure of documentaries based on real facts and documents includes three important areas, namely, memoirs, fictionalized biography, and literary journalism. In view of this, we aim to trace the evolution of the image of H. Skovoroda in memoirs and biographies.

The issues of memoirs draw much attention today, as there are disputes over the genre of works, the separation of a particular historical course, etc. Due to the interest of this national cultural and historical phenomenon, memoirs have become the subject of research among scholars of various sciences, such as literary critics, culturologists, sociologists, political scientists, and psychologists.

The researchers conclude that the works containing the image of H. Skovoroda, his epistolary heritage have important national, cultural and historical information about the era.

Key words: Ukrainian historical and biographical prose, writer, genre, image.